

Чужорідні види тварин у синантропних місцезнаходженнях Луганщини

Ігор ЗАГОРОДНЮК

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка;
zoozag@ukr.net; ЛНУ, вул. Оборонна, 2, 91011, м. Луганськ.

Вступ

За нормальних умов розвитку екосистем явище ротації біорізноманіття є іманентною рисою всіх угруповань і відбувається внаслідок змін природних умов, як сезонних, так і багаторічних (Протасов, 2002; Загороднюк, 2006; Mooney, Cleland, 2001). Останнім часом зміни регіональних фаун набувають темпів, відомих для ротації біорізноманіття на межах геологічних епох. Це пов'язано з низкою факторів: розвитком транспорту, руйнацією природних бар'єрів, штучними вселеннями – як свідомими (інтродукція), так і випадковими (втеча з культури) тощо.

Урболандшафт – одна з найпримітніших особливостей сходу України. Для багатьох видів тварин цей тип середовища став якщо не ключовим, то, принаймні, одним з небагатьох доступних для існування на тлі суцільної техногенної та аграрної трансформації довкілля. Це повною мірою стосується території Луганської області. Оскільки масштаби сучасних інвазій великі, огляд обмежено урбоценозами і прилеглими до міських і селищних забудов антропогенно трансформованими системами з деталізацією даних у період після 1990 року, тобто за останні 20 років.

Інвазії, експансії та інтродукції до 1990 року

Найвідоміші інтродукції та експансії попередніх часів (за хронологією) наступні (за: Сахно, Сімонов, 1956; Сахно, 1970; Ветров та ін., 1991; Денщик, 1994; Загороднюк, 2006; Сон, 2009; Мовчан, 2011 та ін.).

- **Членистоногі:** • прусак рудий (*Blattella germanica* (L., 1767), ряд Blattodea) – 18 ст., • монорій фараоновий, або «фараонова мурашка» (*Monorium pharaonis* (L., 1758), ряд Hymenoptera) – давня поява, бл. 1880–1900 рр.; • гіфантрія біла, або «американський білий метелик» (*Huphantria cunea* Drury, 1773, ряд Lepidoptera) – інвазія у 1970-ті роки, • лептинотарза десятизмуга, або «коларадський жук» (*Leptinotarsa decemlineata* Say, 1824, ряд Coleoptera) – широка інвазія бл. 1970–80-х років.

• **Риб:** • гамбузія хольбрукська (*Gambusia holbrooki* (Giard, 1859), ряд Cyprinodontiformes) – штучне розселення у 1930-ті рр. для боротьби з малярією, наразі відсутній; • карась сріблястий (*Carassius gibelio* (Bloch, 1782), ряд Cypriniformes) – інтродукція у 1960-ті рр., надалі стихійне саморозселення, найчисельніший вид риб всіх малих водойм; • пецилія гупі (*Poecilia reticulata* Peters, 1859; ряд Cyprinodontiformes) – є низка повідомлень про реєстрації виду в штучних водоймах Луганська протягом 1980–1990 рр. (теплий потік із заводу «ОР» в р. Лугань (жили разом з мечоносцями, всі «дикого типу»), водойма-охолоджувач Луганської овочевої бази «З-й км» та ін.) (В. Кузнецов); сучасні знахідки не відомі.

• **Птахи:** • серпокрилець чорний (*Apus apus* L., 1758, ряд Apodiformes) – розселення з розбудовою міст, у 16–18 ст.; • фазан колхідський (*Phasianus colchicus* L., 1758, ряд Galliformes) – інтродукція на поч. 1960 років, з широкою підтримкою з фазанаріїв (Сахно, 1970); • горлиця садова (*Streptopelia decaocto* (Frivaldszky, 1838), ряд Columbiformes) – широка експансія в період між 1972 р. (вид був не відомий: Панченко, 1972) та 1984–1985 роках (вид вже масовий: С. Литвиненко, особ. повід.), наразі – фоновий вид в усіх населених пунктах; • горихвістка чорна (*Phoenicurus ochruros* Gmelin, 1774, ряд Passeriformes) – перша реєстрація на гніздуванні 1986 р. (Ветров та ін., 1991), вид жорстко прив'язаний до меж населених пунктів, часто гніздує в центральних частинах міст.

• **Ссавці:** • миша хатня (*Mus musculus* L., 1758, ряд Muriformes) – поява разом з поселеннями людей, до 18 ст.; • пацюк мандрівний (*Rattus norvegicus* (Berkenhout, 1769), ряд Muriformes) – 1830–1850-ті роки; • вивірка телеутка (*Sciurus vulgaris exalbidus* Pallas, 1779, ряд Muriformes) – інтродукція 1948–49 і наступні роки у Кременній з подальшим саморозселенням по Придінців'ю; • візон річковий, або «норка американська» (*Neovison vison* (Schreber, 1777), ряд Caniformes) – інтродукція у 1950-ті рр., переважно за рахунок втеч тварин зі звірогоспів.

Появи чужорідних видів безхребетних після 1990

Зібрано дані про чотирьох найпомітніших інвайдерів.

Дрейсена мінлива та дрейсена бузька (*Dreissena polymorpha* Pallas, 1771 та *D. bugensis* Andrusov, 1897, ряд Veneroida) – широка недавня інвазія по всіх річкових басейнах України (Сон, 2009), на Дінці поруч з Луганщиною (заплавні озера біля Слов'янська) перший вид достовірно зареєстровано бл. 1990 р. (Тимошенко, Ярошенко, 1991), а вже на поч. 2000-х рр. обидва види виявлено в усті Дінця (Антонов, 2008).

Скутигера хатня (*Scutigera coleoptrata* L., 1758, ряд Scutigeraomorpha). Достовірні реєстрації з 2000–2002 рр. Наразі в базі даних бл. 50 записів з різних населених пунктів області. З 2011 р. є реєстрації в селах Можнякі-

вка (2011, leg. В. Шепітько) і Чабанівка Н.-Айдарського р-ну (2012, leg. В. Титаренко). Є повідомлення про давні знахідки в будинках Луганська в кінці 1990-х (р-н Камброд, М. Колесніков, особ. повід.) і на поч. 1990-х на Донеччині (сmt Костянтинівка: Є. Скубак, особ. повід.).

Камерарія каштанова, або каштанова міль (*Cameraria ohridella* Deschka, Dimic, 1986; ряд Lepidoptera) – інвазійний вид, зареєстрований на суміжній Донеччині у 2007–2009 рр. (Попов, 2008). Широка інвазія відмічена автором 2010–2011 рр. в містах Луганськ, Сіверодонецьк, Ровеньки, Свагове, Кременна та ін. Ступінь ураження дерев дуже висока.

Появи чужорідних видів хребетних після 1990

Зібрано і представлено дані про 5 найпомітніших інвайдерів.

Ікталур плямистий, або «каналний сом» (*Ictalurus punctatus* (Rafinesque, 1818), ряд Siluriformes) – недавній інтродуцент (штучні випуски не пізніше 2000 р.), відомий у низці господарств зі штучного рибозведення, рибалки регулярно ловлять у каналах між водоймами-охолоджувачами Щастинської ТЕС (особ. повід. А. Пітоніна та ін.).

Царьок звичайний, або «сонячний окунь» (*Lepomis gibbosus* (L., 1758), ряд Perciformes) – вид, що активно розселяється у приморських річках і нижніх течіях великих рік, що впадають в Чорне море. У басейні Дінця виявлений восени 2011 р.: перші вилови зроблено рибалками в р. Донець біля залізничного вокзалу м. Сіверодонецьк (Анонім, 2011); надалі в коментарях до цього випадку повідомлялося про розведення царків в очисних ставках об'єднання «Азот».

Дятел сирійський (*Dendrocopos syriacus* (Hemprich & Ehrenberg, 1833), ряд Piciformes) – перші реєстрації на гніздуванні відмічені у 1989–1990 рр., відразу у багатьох районах (Ветров та ін., 1991); наразі один з найзвичайніших видів негоробиних птахів в усіх містах і селищах, у т.ч. на гніздуванні у великих населених пунктах, зокрема й в Луганську.

Нетопир білосмугий (*Pipistrellus kuhlii* (Kuhl, 1817), ряд Vespertilioniformes). До 1960–70 рр. відомий в Україні тільки з Криму. 1997 р. в с. Герасимівка Ст.-Луганського р-ну вперше знайдено колонію під карнизами вікон дитсадка (Кондратенко, 1999). Наразі вид є найчисельнішим синантропним кажаном регіону (Загороднюк, Коробченко, 2008). Більшість знахідок у сховищах пов'язана із замінами вікон в осінньо-зимовий час.

Сойка чорноголова (*Garrulus glandarius atricapillus*, ряд Passeriformes) – регулярні реєстрації з 2004 р., з наростанням частоти і географії знахідок у часі і схильністю до синантропії (Загороднюк, Резнік, 2007). Цю форму часто вважають видом (McCarthy, 2006: р. 223–224), тобто мова може йти про гібридизацію внаслідок експансії в ареал суміжного виду.

Лелека білий (*Ciconia ciconia* (L., 1758), ряд Ciconiiformes) – до останнього часу наводився тільки як рідкісний залітний птах (Панченко, 1972). Після 2000 р. з'явилися повідомлення про появу виду на гніздуванні (Загороднюк, Львіна, 2006), і на 2012 р. в базі даних автора є вже 34 записи, пов'язані з селищами в долині Дінця і його приток.

Очікувані інвазії, експансії та інтродукції

Тяхіцин печерний, або «коник оранжерейний» (*Diestrammena (Tachycines) asynatora* (Adelung, 1902), ряд Orthoptera) – давній випадковий інтродуцент по всій Європі, тепер відомий у великих містах України (напр., у Києві), проте відомості щодо Луганщини відсутні.

Лубоїд ялівецевий (*Phloeosinus aubei* (Perris, 1855), ряд Coleoptera) – інвазійний вид жуків, що активно пошкоджує поширені в культурі види родини кипарисових; відмічений 2010 р. в Донецькому ботсаду (докладніше див. статтю Т. Нікуліної у цьому виданні).

Гармонія азійська (*Harmonia axyridis* (Pallas, 1773), ряд Coleoptera) – інвазійний вид жуків-сонечок, який протягом 2001–2009 р. поширився по всій Європі і з 2009 р. відомий в Україні на схід до Києва (докладніше див. статтю О. Некрасової й В. Титара у цьому виданні).

Ротань амурський, «головешка» (*Percottus glenii* Dybowski, 1877, ряд Perciformes). Вид активно розселяється у суміжних басейнах, проте у басейні Дінця не відмічений (Мовчан, 2011); нових даних немає.

Трахеміс червоновухий (*Trachemys scripta* Schoepff, 1792, ряд Testudiniiformes). Є дані про випуски в Луганську і кілька повідомлень про спостереження і відлови у Донецьку в міських і приміських водоймах (1 екз. зловлено гачком на підлідній риболовлі, двічі спостерігали влітку).

Щедрик канарковий (*Serinus serinus* (L., 1766), ряд Passeriformes). Вид активно розселяється із заходу і півдня, з виразною прив'язкою знахідок до забудов. Вид добре відомий автору із Закарпаття, Львівщини, Києва, Житомирщини тощо, проте на Донбасі поки не відмічений.

Випадкові завози, неоднозначні дані

Аргеона лобата (*Argiope lobata* Pallas, 1772, ряд Araneae) – вважали відсутнім у регіоні (Н. Полчанінова, особ. повід.), часті реєстрації з 2010 р., зокрема в с. Трьохізбенка (в районі Калаус і на прилеглих до садіб переделах) і в Луганську (приватний сектор на Вергунці), літо 2010 р.

Ірис плямистий (*Iris polystictica* (Fischer-Waldheim, 1846), ряд Mantoptera) – виявлений 17.08.2011 р. (leg. І. Лазарев) в антропогенних пастках охолоджувачів ТЕС в смт Щастя. Ця знахідка є найпівнічнішою в Україні і може свідчити про експансію цього південного виду.

Кларія (*Clarias* cf. *garipepinus* Burchell, 1822, ряд Siluriformes) – бл. 2000–2001 рр. акваріумісти випустили в канали між ставками-охолоджувачами Щастинської ТЕС мальків, а за 1–2 роки там же рибалки виловили і показали «авторам» випуску дорослу кларію (В. Кузнецов, особ. повід.).

Цихліда техаська, «цихлазома діамантова» (*Herichthys cyanoguttatum* Baird, Girard, 1854, ряд Perciformes) – бл. 2005 рр. у ставки очисних споруд Луганська випущено бл. 1000 мальків; за рік рибалка продемонстрував зловлену вудкою дорослу цихлозому (В. Кузнецов, особ. повід.).

Реброголов бронзовий (*Trachycephalus jordani* (Stejneger, Test, 1891), ряд Raniformes) – мешканець Еквадору, виявлений взимку 2012 р. в Луганську в ящику з бананами (Загороднюк, Петренко, 2012). Це третій відомий випадок завозу реброголова (А. Майстренко, особ. повід.), і такі появи можуть сприяти формуванню нових популяцій чужорідних амфібій.

Таблиця 1. Хронологія і темпи появи чужорідних видів тварин на Луганщині*

Період	Безхребетні (Invertebrata)	Хребетні (Vertebrata)
до 18 ст.	–	<i>Apus apus</i> (Av), <i>Mus musculus</i> (Ma)
18 ст.	<i>Blattella germanica</i> (In-B1)	–
19 ст. (1 пол.)	–	<i>Rattus norvegicus</i> (Ma)
19 ст. (2 пол.)	<i>Monorium pharaonis</i> (In-Hy)	–
20 ст. (1 трет.)	–	<i>Gambusia holbrooki</i> (Ac)
20 ст. (2 трет.)	–	<i>Carassius gibelio</i> (Ac), <i>Neovison vison</i> (M), <i>Phasianus colchicus</i> (Av), <i>Poecilia reticulata</i> (Ac), <i>Sciurus vulgaris exalbidus</i> (Ma)
20 ст. (3 трет.)	<i>Dreissena polymorpha</i> et <i>D. bugensis</i> (Mo), <i>Hyphantria cunea</i> (In-Le), <i>Leptinotarsa decemlineata</i> (In-Co)	<i>Dendrocopos syriacus</i> (Av), <i>Ictalurus punctatus</i> (Ac), <i>Phoenicurus ochruros</i> (Av), <i>Pipistrellus kuhlii</i> (Ma), <i>Streptopelia decaocto</i> (Av)
21 ст. (1 дек.)	<i>Argiope lobata</i> (Ar), <i>Cameraria ohridella</i> (In-Le), <i>Scutigera coleoptrata</i> (My)	<i>Ciconia ciconia</i> (Av), <i>Garrulus glandarius atricapillus</i> (Av), <i>Lepomis gibbosus</i> (Ac)
21 ст. (очік.)	<i>Diestrarmena asynamora</i> (In-Or), <i>Harmonia axyridis</i> , <i>Phloeosinus aubei</i> (In-Co)	<i>Perccottus glenii</i> (Ac), <i>Serinus serinus</i> (Av), <i>Trachemys scripta</i> (Re)

* Ac – Actinopterygii (променепері), Ar – Arachnida (павукоподібні), Av – Aves (птахи), In-B1 – Insecta: Blattodea (тарганоподібні), In-Co – Coleoptera (жуки), In-Le – Lepidoptera (лускокрилі), In-Hy – Hymenoptera (перетинчастокрилі), In-Or – Orthoptera (прямокрилі), Ma – Mammalia (ссавці), My – Myriapoda (багатоніжки), Mo – Mollusca (молюски), Re – Reptiles (плазуни).

Статус раритетності та темпи змін фауни

Стрімкі зміни ареалів і чисельності окремих видів впливають не тільки на статус їхньої присутності чи біоценотичне значення, але й на потреби їхньої охорони. Кілька згаданих видів знаходяться у фазі активної експансії, проте за ними зберігається «червонокнижний» статус (напр., скутигера, нетопир білосмугий та ін.). Статус раритетності мають і деякі давні інвайдери: тхір степовий і строкатка степова (вселення на поч. ХХ ст.).

Низка місцевих видів демонструє пульсації меж ареалів, що позначається на оцінках їхньої присутності в регіоні (кріт, лелека, ірис). Натомість, дальні інвайдери – часто виразні синантропи або схильні до оселення в порушених екосистемах. Для них неприродні місцезнаходження – коридори експансій і середовище існування. З урахуванням обсягів малодосліджених груп обсяг адвентивної фауни може сягати 150–200 видів. З роками масштаби експансій збільшуються (табл. 1), більшість чужорідних видів потрапляє в регіон з півдня, південного сходу або південного заходу.

Висновки

1. Загальний список адвентивної частини синантропної та урбофільної фауни може включати не менше 150 видів. За останні 20 років до цього переліку додалося принаймні 12–15 видів, для яких синантропні місцезнаходження є ключовим середовищем і коридором експансії.
2. Нові для регіону види активно освоюють урбоценози, проте суттєво різняться за рівнем синантропізації – від типових гемерофілів і коменсалів до мешканців окультуреного ландшафту, які формують мереживо ареалів навколо міст, уникаючи найбільш трансформованих їхніх частин.
3. Окремі види інвайдерів досягають значного поширення і високої чисельності саме завдяки штучній природі урбоценозів, збідненій структурі таких угруповань, відсутності хижаків, наявності антропогенних сховищ і місць концентрації жертв. У дикій природі ці фактори відсутні.

Подяки. Автор дякує М. Колеснікову, Ю. Куцоконь, В. Кузнецову, І. Лазареву, С. Литвиненку, А. Майстренку, В. Морозу, В. Пархоменку, А. Пітоніну, Н. Полчаніновій, Є. Скубаку, Т. Пушкарю за консультації щодо ідентифікації зразків і повідомлення про знахідки окремих видів.

Алимов А. Ф., Богдацкая Н. Г. (ред.). Биологические инвазии в водных и наземных экосистемах. – Москва, СПб.: КМК, 2004. – 436 с.

Анонім. В Донце попался на крючок уникальный окунь // Луганск: комментарии. 18.11.2011. – <http://lugansk.comments.ua/news/2011/11/18/180005.html>.

Антонов П. И. Биоинвазийные организмы в водоемах Средней Волги // Самарская Лука. – 2008. – Т. 17, № 3 (25). – С. 500–517.

- Ветров В. В., Литвиненко С. П., Самчук Н. Д. О находках редких птиц на территории Луганской области // Мат-лы 10-й Всесоюзн. орнитол. конф. (Витебск, 17–20.09.1991 г.). – Минск: Навука і техника, 1991. – Часть 2. – С. 107–109.
- Деничук В. А. Современное состояние фауны рыб бассейна среднего течения Северского Донца : Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Киев, 1994. – 24 с.
- Загороднюк І. Адвентивна теріофауна України і значення інвазій в історичних змінах фауни та угруповань // Фауна в антропогенному середовищі. – Луганськ, 2006. – С. 18–47. – (Праці Теріологічної школи. Вип. 8).
- Загороднюк І., Львіна Ю. Нові дані про гніздування лелеки білого, *Ciconia ciconia* (Ciconiiformes, Ciconiidae), на сході України // Вестник зоологии. – 2006. – Т. 40, № 5. – С. 456.
- Загороднюк І., Коробченко М. Раритетна теріофауна східної України: її склад і поширення рідкісних видів // Раритетна теріофауна та її охорона. – Луганськ, 2008. – С. 107–156. – (Праці Теріологічної школи. Вип. 9).
- Загороднюк І., Петренко С. Знахідка амфібії роду *Trachycephalus* (Hylidae, Amphibia) в Україні // Вестник зоологии. – 2012. – Т. 46, № 3. – С. 268.
- Загороднюк І. В., Резнік О. С. Експансія темнолової форми в ареал типово забарвленої сойки у Донбасі // Беркут. – 2007. – Т. 16, вип. 1. – С. 103–109.
- Зерова М. Д., Никитенко Г. Н., Нарольский Н. Б. и др. Каштановая минирующая моль в Украине / Институт зоології НАН України. – К., 2007. – 87 с.
- Кондратенко О. В. Перша знахідка нетопира середземноморського (*Pipistrellus kuhli*) на Луганщині // Вестник зоологии. – 1999. – Т. 33, № 3. – С. 96.
- Мовчан Ю. В. Риби України. – Київ: Золоті ворота, 2011. – 444 с.
- Панченко С. Г. Птицы Луганской области. – Луганск, 2007 (1972). – 208 с.
- Попов Г. В. О находках каштановой минирующей моли *Cameraria ohridella* (Lepidoptera, Gracillariidae) в Донецкой области // Вестник зоологии. – 2008. – Т. 42, № 5. – С. 472.
- Протасов А. А. Биоразнообразие и его оценка. Концептуальная диверсикология. – Киев: Институт гидробиологии НАН Украины, 2002. – 105 с.
- Сахно И. И. Охотничье хозяйство и охрана животных // Охраняйте родную природу: Сб. статей. – Донецк: Донбасс, 1970. – Вып. 3. – С. 122–142.
- Сахно І. І., Сімонов М. А. Результати акліматизації промислових звірів у Ворошиловградській області // Наук. зап. Ворошиловгр. педінституту. Серія фіз.-мат. і природн. наук. – 1956. – Вип. 6. – С. 16–31.
- Сон М. О. Моллюски-вселенцы на территории Украины: источники и направления инвазии // Рос. журнал биол. инвазий. – 2009. – № 2. – С. 37–48.
- Тимошенко Е. Г., Ярошенко Н. Н. Пресноводные моллюски Донецкой области / ДонГУ. – Донецк 1991. – 9 с. – (Деп. УкрНИИНТИ. 11.07.91. № 1029-УК91).
- Чорний Н. Г., Форощук В. П. Новые редкие и особо охраняемые виды губоногих многоножек (Chilopoda, Scolopendridae, Scutigerae) Луганского природного заповедника // Вестник зоологии. – 2004. – Т. 38, № 5. – С. 46.
- McCarthy E. M. Handbook of Avian Hybrids of the World. – New York: Oxford University Press, 2006. – 586 p.
- Mooney H. A., Cleland E. E. The evolutionary impact of invasive species // Proc. Natl. Acad. Sci. – 2001. – Vol. 98, N 10. – P. 5446–5451.